

SEDD-İ İSKENDERÎ'DE ASTRONOMİ, ÇİÇEK VE MÜZİKLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI*

Ayşegül TAŞKESEN****

Özet: Çağatay Türkçesi, 15-20. yüzyıllar arasında konuşma ve yazı dili olarak ortaya çıkmış bir dil olup; 19. yüzyıllarda yerini Özbek Türkçesine bırakmış bir lehçedir. Çalışmamızın amacı Çağatay Türkçesi özelliklerine sahip olan Sedd-i İskenderî adlı mesnevide geçen belli başlı söz varlıklarının incelenerek; Özbek Türkçesindeki kullanımlarının verilmesidir. Bu söz varlıkları; astronomi, çiçek ve müzik ile ilgili söz varlıklarıdır. Söz varlıklarının anlamları verilir, mesnevide yer aldığı beyitlerle birlikte örneklendirilmiş, Özbek Türkçesindeki kullanımları da gösterilmiştir. Astronomi ile ilgili 11 adet söz varlığı tespit edilmiştir. Etimolojik olarak değerlendirildiğinde 5 Arapça, 2 Türkçe ve 3 Farsça kökenli sözcük tespit edilmiştir. Eserde tespit edilen kavramların Özbek Türkçesindeki karşılıklarında da herhangi bir anlam değişikliğine rastlanmamıştır. Çiçek ile ilgili 9 adet söz varlığı tespit edilmiştir. Etimolojik olarak değerlendirildiğinde 9 Farsça kökenli sözcük tespit edilmiştir. Müzik ile ilgili 15 adet söz varlığı tespit edilmiştir. 5 Farsça, 8 Arapça, 1 Moğolca kökenli sözcük tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Özbek Türkçesi, Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî, Söz Varlığı

Astronomy, Flower and Music Vocabulary At The Sedd-İ İskenderî

Abstract: Chagatai Turkish is a language that emerged as a spoken and written language between the 15th and 20th centuries; it is a dialect that gave way to Uzbek Turkish in the 19th century. The aim of our study is to examine certain vocabulary items in the mesnevi called Sedd-i İskenderî, which has the characteristics of Chagatai Turkish, and to give their usage in Uzbek Turkish. These vocabulary items are vocabulary items related to astronomy, flowers and music. The meanings of the vocabulary items are given, exemplified with the couplets in which they are included in the mesnevi, and their usage in Uzbek Turkish is also shown. 11 vocabulary items related to astronomy have been identified. When evaluated etymologically, 5 Arabic, 2 Turkish and 3 Persian origin words have been identified. No change in meaning has been found in the Uzbek Turkish equivalents of the concepts identified in the work. 9 vocabulary items related to flowers have been identified. When evaluated etymologically, 9 Persian origin words have been identified. 15 vocabulary items related to music have been identified. 5 words of Persian, 8 Arabic and 1 Mongolian origin were identified.

Key Words: Chagatai Turkish, Uzbek Turkish, Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî, Vocabulary

Giriş

Çağatay Türkçesi, 15.yüzyılda Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve İran'ın kuzeyinde ve doğusunda 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden konuşma ve yazı dilidir. Bu lehçenin Hazar Denizi'nden Kansu'ya uzanan geniş Türk sahasının edebî dili olarak yaşadığını, İran, Azerbaycan, Anadolu, Mısır, Hindistan bölgesinde özellikle Türk saraylarında önem kazandığını belirtir (Köprülü, 1980:275). Çağatay Türkçesi, isim olarak Çağatay Hanlığından gelmektedir. Başlangıçta sadece bir sülaleye verilen isim olarak kullanılırken, Timur döneminde gelişerek edebî bir lehçe haline gelmiştir. Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olup; birçok dil özelliklerini barındırmaktadır. Günümüzde Özbekler, Özbek Türkçesi için *O'zbek tili* terimini kullanmaktadırlar. Günümüzde Özbek Türkçesi tabiriyle Bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Özbekçe, Özbek dili anlaşılmaktadır. Bu dil Özbekistan'dan başka Afganistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan gibi ülkelerde konuşulmaktadır. Yaklaşık 40 milyon kişi tarafından konuşulduğu Türk dillerinden Karluk-Uygur grubuna dâhil edilmektedir. Türkistan coğrafyasında konuşulan en yaygın Türk dili, Yeni Uygur Türkçesine yakınlığı ile bilinen Özbek Türkçesidir (Üşenmez, 2019: 51). Sedd-i İskenderî, Nevâyî'nin yazdığı mesnevilerden olup; kaynağını Nizâmî'nin yazdığı İskendername'den almıştır. Eseri konusu çerçevesinde Şeref-nâme ve İkbâlnâme olarak iki bölüme ayıran Nizâmî'nin ilk bölümde efsânevi bir komutan, diğer bölümde ise hâkîm ve peygamber olarak tanıttığı İskender'i Nevâyî ilk bölümde âdil bir hükümdar, bilge kişi olarak değerlendirir (Tören, 2001: 9).

*Bu bildiri Prof. Dr. Serpil SOYDAN danışmanlığında tarafımca hazırlanan ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2024 yılında sunulmuş ve kabul edilmiş olan “Çağatay Türkçesi Söz Varlığının Özbek Türkçesindeki Görünümü (Sedd-i İskenderî Örneği)”adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

**** Yüksek lisans mezunu, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, ataskesen36@gmail.com, 0000-0002-7500-5936

Çalışmamızda Sedd-i İskenderî kaynak alınarak; eserdeki söz varlıkları tespit edilmiştir. Bu söz varlıkları astronomi, çiçek ve müzik ile ilgili söz varlıklarıdır. Aynı zamanda bu söz varlıkları Özbek Türkçesi ile karşılaştırılarak, eserde tespit edilen verilerin Özbek Türkçesinde tanıklanıp tanıklanmadığı gösterilmiştir.

Eserde tespit edilen söz varlıkları şu şekildedir:

Astronomi ile İlgili Söz Varlığı

Astronomi, evrenin oluşumunu, yapısını ve evrimini inceleyen bilim dalıdır. Gezegenler, yıldızlar ve diğer gök cisimlerinin özelliklerini, hareketlerini belli bir fizik yasasına göre inceler. Astronomi; gökyüzünü gözlemleyerek, uzay hakkında bilgi sahibi olmak için de araştırmalar yapar. Dünyanın ötesindeki gezegenlerin özelliklerini, yapılarını ve hareketlerini anlamamıza yardımcı olan bir bilim dalıdır. Eski zamanlardan itibaren astronomi bilimine meraklı olan insanlar; tarımsal faaliyetlerde, takvimlerde ve mevsimleri belirlemede astronomiden yararlanıyorlardı. Buna en belirgin örnek, Mısırlıların Nil Nehri'nin taşmasına bağlı olarak yaptıkları tarımsal faaliyetlerdir.

Eski zamanlardan eski Türk devletlerine kadar geçen süre içerisinde astronomi oldukça gelişmiş; Türkler de bunu kullanmışlardır. Bunun yanı sıra bazı astronomi öğelerini kendilerine kutsal olarak atfetmişlerdir. Bu kutsallık, onların devletlerine, dillerine, dinlerine kadar hayatlarının her alanlarında kullanılmıştır. Bunun yanı sıra edebiyat eserlerinde de bu kutsal saydıkları astronomik öğelere yer vermişlerdir.

Göktürk devletinde dini inanç olarak kullanılan Gök Tanrı inancı, Uygurlar döneminde farklı astronomi çalışmalarıyla devam etmiştir. Çağatay Türkçesinde de Özbek Türkçesinde de astronomi alanındaki öğeler kullanılmaya devam etmiştir. İncelenen eserde tespit edilen astronomi ile ilgili söz varlıkları şu şekildedir:

Aẖter, Sipẖr, Mü̱sterî: Çağatay Türkçesinde bu üç sözcük için yıldız anlamı verilmektedir. Yıldızlar gökyüzünde bulunan, geceleri dünyaya küçük noktalar halinde yansıyan, ışık saçan unsurlardır. Yıldızlar, insanın talihini belirleyen, karanlıkta yön bulmayı sağlayan gök cisimleridir (Soydan, 2021: 36). Eski Türklerde gök, tanrısal bir olgudur. Bu yüzden göklerdeki cisimler de Tanrıların faaliyetleri olarak nitelendirilmiştir. Hatta yıldızların geçici bir süre zarfında görünmemesi, yıldızların öldüğüne işaretir (İA, 2025). İncelenen eserde geçen bu kavramlar, insanların talihini değiştirdiğine ve insanların hayatları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğuna inanılmıştır. Özbek Türkçesinde ise anlam bakımından herhangi bir farklılık göstermemektedir. Özbek Türkçesinde ise bu kavramlar “Yıldız, Xaridor ” şeklinde kullanılmıştır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

bolup yaḥâilıḳḳa münîr **aẖterî**
ḥarîdâlıḡını diyin **mü̱sterî** (Sİ 50/ 45)

felek gülşeni ravzâ böstânı dik **sipiẖr**
aẖteri ḥuld rıdvânı dik (Sİ 62/ 226)

Bedr, Hilâl: Arapça kökenli olan bu kavramlardan; bedr; dolunay, ayın on dördü gibi anlamlara gelirken; hilâl, yarım ay veya yeni ay anlamlarına gelmektedir. Hilâl, divan şiirinde sıkça kullanılan bir mazmundur. Şekil itibariyle sevgilinin kaşına ve ince beline benzetilmektedir. Bâkî'nin, “Ne hoş yaraştı sipihre kevâkib içre hilâl / Takındı pâyine gûyâ ki cevherî halhal” beytiyle başlayan kasidesindeki hilâl kavramı, gökyüzünde tam şekliyle görünmesi itibariyle kullanılmıştır. Aynı zamanda ramazan ayının gelmesi, Ramazan Bayramının başlaması gibi olayların da başladığına işaretir. Türk edebiyatının her döneminde kullanılan hilâl kavramı, Şinasi'nin şiirlerinde tabiattaki gerçek anlamıyla; insanların ruh halleriyle bağdaştırarak kullanılmıştır (Kurt, 2023).Özbek Türkçesinde bu kavram “Hilol” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

menâzilğa bat bat kılıp işti'âl

atın gâh aytıp **bedr** gâhî **hilâl** (Sİ 51/ 70)

Çarh: Türk edebiyatında oldukça geniş anlamlarda kullanılan bu kavram; yerine göre gök, gökyüzü, felek gibi anlamlara gelmektedir. Mecazi anlamda dehr, dünya, devran, âlem, talih, baht, kader, hatta ecel anlamlarında da kullanılmaktadır. Batlamyus’a dayanan eski astronomi anlayışına göre merkezde hareketsiz duran dünyanın etrafını iç içe soğan zarı gibi çevreler. Her biri kendi içinde dönen bu dokuz gökkubbeye (nüuh felek) veya gök tabakasına bundan dolayı “çarh-ı mutabbak” denilmiştir (İA, 2025). Türklerde gökyüzü kutsal kabul edilen bir unsurdur. Göktürk döneminde yazılan Orhun Yazıtlarında geçen “*teñri teg teñride bolmış*” ifadesi bu duruma örnek olup; bu ifade de hem Gök Tanrıdan hem de Türklerin göğe ait olduklarından bahsedilmektedir. Özbek Türkçesinde bu kavramın karşılığı “Charx” şeklindedir. İncelenen metinde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

kilip iş anğa **çarh** devride kahr
kadeh devride eyle kim katre zehr (Sİ 50/ 49)

Eflâk, Felek: Arapça kökenli olan bu kavramlardan; Eflâk sözcüğü felek sözcüğünün çoğul halidir. Devellioğlu’na göre (2017: 233), eflâk, gökler, semâlar anlamına gelmekte olup mecaz anlamlarında da kullanılmaktadır. Eski Türklerden itibaren kullanılan felek kavramı, gökyüzünde durmadan dönen felek anlamına gelmekteydi. Hatta Arap ve Farslarda bu *çarh-felek* kavramı ile açıklanıyordu. Özbek Türkçesinde bu kavram “*Falak*” şeklinde gösterilmektedir. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

seherdin **felek** zâlı rû-tâze yok
şafağdın yüzige anıñg gâze yok (Sİ 47/9)

ni **eflâk** ü ni muttaşıl anda devr
ni il ni anıñg devridin ilge cevr (Sİ 1/10)

Kâmer: Kâmer kavramı ay anlamına gelmektedir. Türkçe de ay ile ilgili pek çok atasözü bulunmaktadır. Türk dilinde eski zamanlardan itibaren ay ve güneş ayrılmaz bir ikiliydi. Özellikle geçiş dönemi eseri olan Kutadgu Bilig’de sembolik kahramanlardan birinin adının Ay Toldı olduğunu görmekteyiz. Özbek Türkçesinde “*Oy*” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

küp astıdağı heşt kurk-ı **kamer**
velî başıda kaşt-ı zerrini her (Sİ 78/ 470)

Kuyaş: Türkçe kökenli bir kelime olup; güneş anlamına gelmektedir. Kızılırmak’ın (1969: 44) Gökbilim Sözlüğü’nde “ her gün doğup battığını ve en parlak gök cismi ” şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesinde güneş “*kuyaş*” anlamında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde ise bu kavram “*Quyosh, Xurdhid*” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

kuyaş çehrelig şûh-i berbat-nüvâz
ki cân riştesi târ anıñğa çalsa sâz (Sİ 50 /58)

Mihr: Mihr hem güneş hem de ay anlamında kullanılmaktadır. Divan şiirinde kullanılan mazmunlarda yer alan mihr kavramı; sevgilinin yüzüne ve güzelliğine benzetilirdi. Bu kapsamda Çağatay Türkçesinde de güneş ve ay anlamlarında kullanılmakla birlikte Özbek Türkçesinde de aynı anlamda kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

eger râyınıñg **mihri** körgüzse tâb
kuyaş zerre dik eyleben ıztırâb (Sİ 97/ 753)

Çiçek Adları ile İlgili Söz Varlığı

Türk edebiyatında özellikle Divan edebiyatında çiçeklerin yeri oldukça önemlidir. Çiçekler, genellikle sevgiliyi betimlemek için kullanılan kavramlardır. Bu kavramlar her dönemde kullanılmış ve her dilden dilimize geçmiş kavramlardır. Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesinde de bu kullanımlar mevcuttur. İncelenen eserde de kullanımlar şu şekildedir:

Benefş: Farsça kökenli bir kelime olan *benefş* “menekşe” anlamına gelmektedir. Divan edebiyatında menekşe genellikle sevgilinin kokusuna benzetilmektedir. Baharın en belirgin özelliklerinden biridir. Ayva tüyü olarak da tasvir edilen menekşe, demet demet olması sebebiyle sevgilinin saçlarını da andırır (Pala, 2017: 305). Menekşenin bir diğer özelliği ise divan şairlerinin dikkatini çeken bitkisel özellikleri; kısa boylu ve taç yapraklarının yere eğik olması, taç yapraklarının küçük ve kıvrımlı şekli, güzel kokulu olması, renkli görüntüsü, çiçeklerini ilkbaharda açması ve zor şartlara karşı dayanıklı olmasıdır (Bayram, 2007:215). Özbek Türkçesinde menekşe anlamına gelen kelime “*Binafsha*” olarak kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

benefş eyleben şidde birle dırahş
semend üzre bergüstevân hem benefş (Sİ 186/ 2071)

Erguvan: Farsça kökenli bir kelime olan erguvan, rengi kırmızıya çalan bir çiçektir. Genellikle şarap ve sevgilinin dudağı ile birlikte tasvir edilir. Eski tıbbıya göre tabiatı soğuk ve kuru olduğundan şerbeti sarhoşu ayıltırmış, mahmurluğu giderirmiş, şarabı ferahlık verilirmiş (Onay, 2000). Türk tarihinde ve edebiyatında erguvan oldukça önemli bir yere sahiptir. Sevgilinin yüzüne, yanağına benzetilmesinin yanı sıra kırmızı renginden dolayı aşkın gözyaşına da benzetilmektedir. Özbek Türkçesinde “*Qizil kurtak*” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

bolup cilve kılğan zamân **erguvân**
tonı **erguvân** ernlig nev-cihân (Sİ 380/ 4991)

Gül: Gül sözcüğü etimolojik olarak Farsça kökenli bir sözcüktür. Gül her dönemde oldukça önemlidir. Özellikle divan edebiyatında sıkça kullanılan bir kavramdır. Gül, genellikle sevgiliye tasvir etmek için kullanılır. Daha çok kırmızı rengiyle bilinen gül, sevgilinin dudağı, yanağı; bazen de şarap ile birlikte kullanılmıştır. Gül, kimi zaman peygamber efendimiz için de kullanılmıştır. Bunların sebebi gülün, estetik açıdan güzel bir görüntüye sahip olmasıdır. Aynı zamanda renk ve koku itibarıyla de kullanılmaktadır. Bazı kaynaklarda da Hz. İsa’nın kanını temsil etmek için de kullanılmış bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen hemen her dönemde kullanılan gül kavramı, başka milletlerde de oldukça önem arz etmektedir. Özbek Türkçesinde ise gül kavramı “gul” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlığı şu şekildedir:

kılıp ‘adl-ı râyınıñgdın andak zühur
ki **gül** birle zırşiddin ‘ıtr u nur (Sİ 133/ 1275)

Karanfil: Karanfil Farsça kökenli bir kelimedir. Türk edebiyatında diğer çiçek isimlerine oranla daha az kullanılmaktadır. Karanfil de erguvan çiçeği gibi kırmızıya çalan bir renktedir. Bu nedenle divan edebiyatında karanfil de kan, gözyaşı, sevgilinin dudağı gibi birçok betimleme de kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde “Chinnigul” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

añğa zâme nevki karanfil kibi
veyâ serv-i nâz üzre sünbül kibi (Sİ 80/ 489)

Lâle: Lâle, zambakgillerden gelen bir çiçek türüdür. Lâle, Fars kültüründe özellikle Farslardan etkilenen Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletinde oldukça önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk çinilerinde, halılarında, camilerinde işlenmiş motifler arasındadır. Osmanlı devletinde de karşımıza çıkan lâle, özellikle süsleme için kullanılan bir motiftir. Padişahların kıyafetlerinden, sarayların bahçelerine kadar kullanılması bu çiçek türüne ne kadar önem verildiğinin göstergesidir. Halk arasında da yayılan lâle figürü, evlerin pencerelerine süs olarak konulmuştur. Hatta divan edebiyatının son zamanlarında lâle devri dönemi şâiri olarak adlandırılan bir sanatçı bile olmuştur. Lâlenin bu kadar önem arz etmesi bir bakımdan dini bir anlam olarak da tasvir edilmesidir. Divan edebiyatında da beyitlerde sıkça geçen lâle, renksiz olması, ortasında tek bir sapının olması, kokusuz olması gibi sebeplerden dolayı işlenmiştir (Açıl, 2015). Özbek Türkçesinde de lâle “Lola” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

meger güldin oldı yırak lâleler
kim öz bağrını kıldı pergâleler (Sİ 417/ 5523)

Nîlüfer: Farsça kökenli bir sözcük olan nîlüfer, Klasik Türk şiirinde de sıkça kullanılan bir motiftir. Nîlüfer, tatlı ve durgun sulara yaşayan ve yetişen bir bitkidir. Geniş yaprakları ve renkleri sebebiyle adeta bir lotus çiçeğini andıran nîlüfer, genellikle aşık ve sevgili arasında tasvir edilen bir motiftir. Özbek Türkçesinde “Nilufar” şeklinde ifade edilmektedir. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

felek bâğı andak tapıp zîb ü fer
ki bir çarh olup anda her nîlufer (Sİ 65/ 277)

Semen: Semen çiçeği, diğer adıyla yasemen çiçeği olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik Türk Şiirinde genellikle yumuşak, beyaz veya sarı renkte, güzel kokulu bir çiçektir. Türk şiirinde genellikle sevgilinin saçı, yüzü ve yanağı gibi tasvirlerle kullanılmaktadır (Bayram, 2007; 214). Özbek Türkçesinde ise “Yasemin” olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

yığaçlar tübide çemen-der-çemen
ser-â-ser tüzüp çerge serv ü semen (Sİ 358/ 4665)

Sünbül: Sünbül, Farsça kökenli bir sözcüktür. Sünbül de diğer çiçek figürleri gibi Klasik Türk Şiirinde sevgiliyi tasvir etmek için kullanılan güzel kokulu bir çiçektir. Özbek Türkçesinde ise “Sumbul” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

yayıp sünbülü müşk isin dehr ara
ki devrân şebistânın eylep kara (Sİ 102/ 832)

Müzik ile İlgili Söz Varlığı

Türk kültüründe müzik ve sanatın yeri oldukça önemlidir. Eski Türk devletlerinden itibaren çeşitli müzik aletleri kullanılmakla beraber; bazı törenlerde koşuk adı verilen şiirler söylenmiştir. Bu törenlerde söylenen şiirlere kopuz adı verilen bir çeşit saz eşlik etmiştir. Eski

dönemlerden itibaren gelişerek günümüze kadar gelen bu kavramlar her dönemde farklı isimlerle kullanılmıştır. Çağatay Türkçesi döneminde de oldukça geniş bir kültür yelpazesi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde şairler, ressam, tarihçiler vb. gibi birçok alanda çalışmalar yapılmış; adeta kültürel bir devrim yaşanmıştır. Müzik de bu dönemde şairlerin eserlerinde oldukça önemli bir yer tutmuştur. Özellikle Osmanlı dönemindeki şairlerin şiirlerinde müzikaliteye oldukça önem vermeleri buna örnek sayılabilir.

Çağatay Türkçesi döneminde de Özbek Türkçesi döneminde de müzik ile ilgili terimler gelişerek kullanılmaya devam etmiştir. İncelenen eserde de kullanımlar şu şekildedir:

Âvâz: Kelime kökeni Farsça olan âvâz sözcüğü, ses, seda anlamlarında kullanılmaktadır. Türk edebiyatında müzik aletleri ile birlikte de kullanılan bu sözcük; Ali Şir Nevâyî tarafından da kullanılmıştır. İncelediğimiz eserde kullanılan müzik kavramlarından olan bu sözcük; bülbülün sesi ile betimlenerek kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde de kullanılan bu sözcük “ovoz” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

iki zâr bülbül âvâz olur
bile ikki úumrîğa pervâz olur (Sİ 498/ 6724)

Ayalğu, elhân, lahn, nağme, nağme- keş: Bu sözcükler “nağme” anlamına gelmekte olup; sadece ayalğu kelimesi Moğolca kökenlidir (Ünlü, 2013). Diğer sözcükler Arapça kökenli kelimelerdir. Türk musikisinde kullanılan bu kelimeler incelediğimiz eserde de musikinın yanı sıra sevgilinin sesine benzetilerek de kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde nag’ma şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

ayalgung niçe yâr yâr olgusı
mining yıglarım zâr zâr olgusı (Sİ 378/ 4959)

çü bezm olsa elhânı ‘uşşâk-sûz
ni ‘uşşâk-sûz ayt âfâk-sûz (Sİ 356/ 4629)

úaçan hoş-nevâ lahn bünyâd itip
eger ‘akl-ı küll bolsa feryâd itip (Sİ 51/ 60)

mugannî tüzüp nağme-i pehlevî
sürûdî anıñ birle çık ma’nevî (Sİ 108/ 918)

Beste: Farsça kökenli bir sözcük olan beste; besten yani bağlamaktan gelmektedir. Müzik kavramı olarak bir makamın içerisinde düzenlenmiş nağmeler (Kubbealtı Lugatı, 2025) olarak adlandırılmaktadır. Özbek Türkçesinde “Ohang-kuy” şeklinde kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

mini sagınp beste-i gam bu dem
irür kavm u haylımda mâtem bu dem (Sİ 414/ 5481)

Kas, tabl: Sözcükler davul anlamına gelmekte olup; Arapça kökenli kelimelerdir (Devellioğlu, 2015). Bu kelimelerden tabl kelimesi Türk dönemlerinde değişmekte olup; t>d değişmesine uğramıştır. Günümüzde de davul şeklinde kullanımı buradan gelmektedir. Özbek Türkçesinde de kullanımı “dovul” şeklindedir. İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

yana eyleben şeh sözi pâsını
nihânî içip zehrler kâsını (Sİ 486/ 6550)

çü urdı ecel ilgi kabl-ı raşîl

bekâ boynıga saldı habl-ı rahîl (Sİ 484/ 6519)

Küreğe, Nay: Ney anlamına gelmektedir. Ney Türk edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Ney nefesli bir çalgı olmakla birlikte Çağatay Türkçesinde küreğe şeklinde kullanılmaktadır. Günümüzde de aynı anlamda kullanılan ney kelimesi Farsçadan dilimize geçmiştir. Özbek Türkçesinde ise nay şeklinde bir kullanım mevcuttur. İncelenen metinde tespit edilen söz varlıkları şu şekildedir:

yana kerre-nây u küreğe üni
kılıp âşikârâ kıyâmet küni (Sİ 189/ 2117)

yana ‘azm kıldım çalıp nây u kûs
mutî’ oldı hükmünga bertâs u rûs (Sİ 220/ 2594)

Mugannî: Arapça kökenli olan bu sözcük güzel sesle şarkı söyleme, şarkıcı anlamlarına gelmektedir. Özbek Türkçesinde ise bu kelimenin karşılığı olarak “Ashulachi” sözcüğü kullanılmaktadır. İncelenen eserde tespit edilen söz varlıkları şu şekildedir:

mugannî tüzüp nağme-i pehlevî
sürûdî anıñg birle çık ma’nevî (Sİ 108/ 918)

Mukrîb: Çalgı çalan, şarkı söyleyen anlamlarına gelen bu sözcük Arapça kökenlidir. Arapça da ikrâb sözcüğünden türeyen mukrîb kelimesi şevke getirmek, coşturmak anlamlarında da kullanılmaktadır (Kubbealtı Lugatı Sözlüğü, 2025). Özbek Türkçesinde herhangi bir karşılığı bulunmamaktadır. İncelenen eserde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

nevâyî tapıp sâkî –i mâh-veş
yanıda anıñg mukrîb -i nağme- keş (Sİ 474/ 6368)

Sâz: Farsça kökenli bir kelime olan sâz sözcüğü bir çeşit çalgı aletidir. Özbek Türkçesinde Qamish olarak kullanılmaktadır. İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:

yana birni sâz eyledi kurfa deyr
anıñg sâkinin eylediñg tîz-seyr (Sİ 51/ 68)

Sürûd: Şarkı, ezgi anlamına gelen bir kelimedir. Özbek Türkçesinde kuy şeklinde kullanılmaktadır.

İncelenen metinde tespit edilen kavramlar şu şekildedir:
yolıdın kaçıp zâhir itmey sürûd
revan yaşurup çâderi içre rûd (Sİ 64/ 25)

Sonuç

Söz varlığı bir dilin veya bir dil topluluğunun sahip olduğu kelimeleri ifade etmektedir. Söz varlığı deyimler, atasözleri gibi bazı kelime grupları da bir dilin söz varlığını göstermektedir. Dilin oluşturduğu bu kelime grupları, bir dilin ve toplumun kimliğini oluşturmaktadır (Aksan, 2006).

Çağatay Türkçesi döneminde Ali Şir Nevâyî tarafından kaleme alınan Sedd-i İskenderî, adlı eserde kullanılan söz varlıkları üç başlık altında incelenmiş olup; Özbek Türkçesindeki kullanımlarına da yer verilmiştir. Bu söz varlıkları astronomi, çiçek ve müzik ile ilgili söz varlıklarıdır.

Özbek Türkçesindeki kullanım şekilleri ile birlikte değerlendirildiğinde bazı ünlü ses değişimleri mevcuttur. Bu ses değişimlerinden ilki düz ve geniş “a” ünlüsünün yuvarlak ve geniş olan “o” ünlüsüne dönüşmesidir. Eserde tespit edilen bu ses değişimleri şu şekildedir:

- Astronomi ile ilgili söz varlığı içerisinde eserde tespit edilen “Hilâl” kelimesinin Özbek Türkçesinde “Hilol” şeklinde kullanılmaktadır.
 - Çiçek ile ilgili söz varlığı içerisinde eserde tespit edilen “ Lâle” kelimesi
 - Özbek Türkçesinde “Lola” şeklinde kullanılmaktadır.
 - Müzik ile ilgili söz varlığı içerisinde eserde tespit edilen “Âvâz” kelimesi Özbek Türkçesinde “Ovoz” şeklinde görülmektedir.
- Eserde tespit edilen kavramların anlamları doğrultusunda bakıldığında Özbek Türkçesindeki karşılıklarında herhangi bir anlam farklılığı söz konusu değildir. Çiçek ile ilgili söz varlığı kavramlarının arasında n<m ses değişikliği mevcuttur. Bu ses değişikliği şu şekildedir: Eserde tespit edilen “Sunbul” kelimesi Özbek Türkçesinde “Sümbül” şeklinde görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıl, B. (2015). Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*(5), 1-28.
- Aksan, D. (2020). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayram, Y. (2007). Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili Olarak Çiçekler. *Turkish Studies International Periodical For The Languages-Literature and History of Turkish or Turkic* , vol.1, no.4, 209-219.
- Çelebioğlu, A. (2016). Klasik Türk Şiirinde Menekşe. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*(37), 161-182.
- Demirel, Ş. (2007). Türk Şiirinde Erguvan Üzerine Bir Deneme. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- Devellioğlu, F. (2017). *Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Gedik, N. (2022). Klasik Türk Şiirinde Nilüfer. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(3), 69-98.
- Kalender, R. 15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, sy. 1-2 (Haziran 1981): 485-90.
- Kızılırmak, A.(1969). *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurt, Hilal. “Dinsel Bir Sembol Olarak Hilal”. *Milel ve Nihal* 20/2 (Aralık 2023), 279-304.
- Moral, M., & Güler, K. (2024). Bâkî Divanı’ndaki Musiki Aletleri. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 7(1), 14-25.
- Onay, T.A. (2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Akçağ Yayınları.
- Pala, İ. (2017). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Soydan, S. (2021). Yunus Emre’nin Divân- ı İlâhiyatı’nda Astronomi, Maden ve Musikî Âleti Terimleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(Özel Sayı (Yunus Emre ve Türkçe), 31-50.
- Tören, H. (2001). *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme- Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uymaz, T. (2014). 16. Yüzyıl’da Osmanlılarda Astronomi Bilimi. *Dört Öge*(5), 73-82.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Üşenmez, E. (2019). *Modern Özbek Türkçesi (Giriş- Özbekistan- Dil Tarihi- Metinler- Gramer- Sözlük)*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları.